

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ВОВК ВІКТОРІЯ МИКОЛАЇВНА

УДК 340.12+340 (37)

РИМСЬКЕ ПРАВО ЯК ФЕНОМЕН ПРАВОВОЇ ДІЙСНОСТІ

12.00.12 – філософія права

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук**

Київ – 2011

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано в Національній академії внутрішніх справ,
Міністерство внутрішніх справ України

Науковий консультант доктор філософських наук, професор
Гвоздік Олег Іванович,
Національна академія внутрішніх справ,
начальник кафедри філософії права та юридичної логіки

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України
Лемак Василь Васильович,
Ужгородський державний університет,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права

доктор юридичних наук, доцент
Токарська Антоніна Семенівна,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
завідувач кафедри юридичної лінгвістики

доктор юридичних наук, професор
Калюжний Ростислав Андрійович,
Національний авіаційний університет,
професор кафедри цивільного права і процесу

Захист відбудеться «__» вересня 2011 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.007.01 у Національній академії внутрішніх справ: ДП–680, м. Київ, пл. Солом'янська, 1.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національної академії внутрішніх справ за адресою: ДП–680, м. Київ, пл. Солом'янська, 1.

Автореферат розіслано «__» серпня 2011 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор філософських наук, професор

М.Г. Братасюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Для правових систем європейського типу, до якого належить і українське право, римське право має особливу філософську, історичну і культурну значущість: значна кількість рис загальної правової традиції, питома частка правових інститутів і сукупність юридичних категорій сучасних європейських правових систем безпосередньо беруть свій початок у римському праві, продовжують жити у прямо запозиченому або переломленому через національну традицію вигляді. Тому однією з причин особливої зацікавленості античністю є спроба сучасної європейської гуманітаристики віднайти витoki власної історико-культурної ідентичності, яка необхідна європейській культурі для саморозуміння і самопояснення самої себе. Римське право має особливий культурний статус, оскільки є знаковим містком між античністю і сучасністю, а також йому притаманний потужний евристичний потенціал, що використовується як для підвищення загального культурного рівня населення, так і для підготовки юристів.

На нашу думку, повною мірою використати культурний потенціал римського права, який був би корисний, з одного боку, для вирішення проблем з підвищення загального культурного рівня населення, формування високої правової культури юристів, з другого, – безпосередньо для юридичної практики, сьогодні не дозволяє відсутність у вітчизняному правознавстві фундаментальних праць, у яких би глибоко і всебічно розроблялися проблеми сутності, предметних форм існування римського права, вияву в ньому «людського начала», що передбачає розгляд римського права з антропокультурних позицій. Визнання сьогодні людини центральною ланкою права зумовлюється двома чинниками: по-перше, право є творінням людини, а людина є творцем права, оскільки саме вона створює право і залучає його для регулювання відносин у суспільстві; по-друге, людина є основним учасником усіх наявних правових зв'язків, саме завдяки їй правові норми трансформуються в конкретні права та обов'язки суб'єктів правовідносин. У зв'язку з цим велика увага в правознавстві має приділятися головній фігурі правової дійсності – людині, яка є прямим породженням своєї культури.

Важливим елементом обґрунтування актуальності дослідження римського права як феномену правової дійсності є те, що воно відкриває перспективи для побудови нових моделей філософсько-правових досліджень права в реальному культурно-історичному контексті. Зазначена наукова проблема є важливою ще і тому, що вітчизняна суспільствознавча і правознавча думка тривалий час недостатньо враховувала досягнення світових гуманітаристики і романистики, а також була заангажована ідеологічними настановами.

Проблеми римського права з позицій історичної науки найбільш активно розробляються, починаючи з XIX ст. (Т. Моммзен, О. Коптєв, О. Штаєрман), з культурологічних позицій – із середини XX ст. (Ж. Ле Гофф, А. Гуревич, Й. Хейзінга, Ф. Бродель, Ж. Дюбі, Г. Кнабе, С. Утченко, С. Неретіна,

І. Протопопова, М. Бахтін, Л. Карсавін, Д. Лихачов, Ю. Лотман, Л. Стоун).

Окремі світоглядні аспекти римського права були опрацьовані Г. Лейбніцем, Г. Гегелем, К. Марксом. Філософсько-правова думка римо-античної доби досліджувалася в працях В. Бачиніна, В. Братасюка, М. Братасюк, О. Гвоздіка, Ю. Симона, С. Сливки, В. Чернея, П. Юркевича. Розкриття обраної теми було б неможливим без використання теоретичних здобутків вітчизняних та зарубіжних фахівців у галузі філософії права: О. Бандури, В. Бігуна, М. Гуренко-Вайцман, Г. Данильяна, А. Козловського, М. Костицького, О. Литвинова, С. Максимова, О. Манохи, О. Тихомирова, А. Токарської, М. Цимбалюка, О. Яреми. Різні загальнотеоретичні аспекти проблем римського права, прямо чи опосередковано, досліджували у своїх наукових працях представники вітчизняної та зарубіжної правової науки радянського і сучасного періодів: С. Алексєєв, С. Гусарєв, А. Дембінські, Ю. Задорожний, В. Макарчук, О. Мережко, В. Нерсєсянц, В. Лемак, І. Новицький, І. Перетерський, Ю. Тихомиров та інші. На особливу увагу заслуговують праці вчених-романістів: Е. Аннерса, В. Виноградова, М. Гарсія Гаррідо, Д. Грімма, Д. Дождева, В. Дронікова, О. Йоффе, Р. Калюжного, А. Косарєва, Л. Петражицького, О. Підпригори, І. Покровського, Є. Скріпільова, Б. Тищика, Є. Харитонова, В. Хвостова, М. Хутиза, Ч. Санфіліппо, Дж. Франчозі, З. Черніловського.

У контексті розкриття особливостей римського права з культурно-антропологічних позицій доречним було звертання до римських пам'яток як юридичного, так і неюридичного характеру. У роботі проаналізовані та текстологічно досліджені: Закони XII таблиць, Інституції Гая та Юстиніана, Дигести, Конституції Феодосія, праці Цицерона, Сенеки, Тита Лівія, Плутарха, Макробія та ін.

Незважаючи на те, що традиція наукового вивчення римського права налічує не одне століття, недослідженими залишаються ще чимало аспектів цього культурного феномену, оскільки кожна епоха, кожний соціокультурний контекст характеризується притаманними лише йому пізнавальними парадигмами та методологічними настановами, відповідно до яких і досліджується римське право. Зокрема, потребує детальнішого дослідження римське право з позицій культурно-правової антропології. Зазначений зріз проблеми поки що залишається поза увагою дослідників, що і обумовлює актуальність цього дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дисертацію виконано відповідно до Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2009–2015 рр. (розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 червня 2008 р. №825-р.); Концепції Державної цільової соціальної програми підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2008–2011 рр. (розпорядження Кабінету Міністрів України від 4 червня 2008 р. №798-р.); Пріоритетних напрямів розвитку правової науки в Україні на 2005–2010 рр. (Постанова загальних зборів Національної академії

правових наук України від 18 червня 2004 р. № 2/04-2); Пріоритетних напрямів дисертаційних досліджень МВС України, що потребують першочергового розроблення і впровадження у практичну діяльність органів внутрішніх справ України на період 2010–2014 років (наказ Міністерства внутрішніх справ України від 29.07.2010 № 347); плану науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт Національної академії внутрішніх справ на 2006–2010 рр. та плану наукової роботи кафедри філософії права та юридичної логіки НАВС на 2009–2011 рр. (згідно з темою цього плану – «Дослідження проблем філософії права на сучасному етапі»). Тему дисертації включено до Переліку тем дисертаційних досліджень з проблем держави і права (Національна академія правових наук України, реєстр. № 756, 2008 р.).

Мета і завдання дослідження. *Мета* роботи полягає у філософсько-правовій концептуалізації римського права як явища правової дійсності.

Для досягнення зазначеної мети було поставлено такі *завдання*:

- визначити витоки наукового підходу до вивчення римського права, здійснити теоретичну демаркацію між різними концептуальними моделями осмислення феномену римського права; виявити теоретико-наукові джерела впливу на дослідження римського права як явища правової дійсності;
- обґрунтувати актуальність, доцільність та евристичну цінність антропокультурного підходу до дослідження римської правової дійсності;
- охарактеризувати римське право як похідне явище від римської культури; продемонструвати, що римська правова реальність несе на собі відбиток соціокультурної епохи і такого життєвопорядковуючого начала, як бінаризм;
- довести, що римське право у своїй буттєвості не є суто позитивістським явищем, а органічним поєднанням релігійних і світських елементів, що зумовлює його складну архітектоніку;
- з'ясувати природу правової технології стародавніх римлян як процесу опредметнення ідеолого-ціннісних настанов римо-античної культури;
- розкрити особливості римської правової реальності через існування в ній двох ціннісних систем: парадигматичної та синтагматичної;
- довести, що римська правова парадигматична система цінностей набуває рельєфно-зримих форм у таких явищах, як «свій»-«чужий», «свобода»-«несвобода»;
- показати, що відповідно до синтагматичного аксіологічного ряду стародавніх римлян цілком виправданою була чітка соціально-правова стратифікація, а також реально мав місце феномен «людей середнього положення»;
- дослідити, як на рівні правової регуляції стародавніх римлян реалізуються «м'яка» і «жорстка» семіотичні системи;
- продемонструвати, що явища мовчання і промовляння в межах римського права виконували конститутивну функцію і були засобами конструювання римської правової реальності;
- обґрунтувати положення про особливе значення концепту «тілесність»

для правової регуляції та показати, що тілесні практики в межах римського права зреалізовувалися в протиставленні «людей-тіл» і «людей-у-праві», «жіночого тіла» і «чоловічого тіла», «тіла мертвого» і «тіла живого».

Об'єкт дослідження – правова дійсність як один із виявів людського буття.

Предмет дослідження – римське право як феномен правової дійсності.

Методи дослідження. В основу пошукової роботи покладено комплекс філософських, загальнонаукових та спеціально-правових методів. Основними методами, які дозволили реалізувати сформульовану в дисертації мету, є такі: *системний метод* став базовим для цілісного дослідження римського права як конкретно-буттєвого явища правової дійсності (підрозділ 1.2); *метод моделювання* використовувався при реконструкції життєвого світу стародавніх римлян (розділи 2–6); аналіз динаміки розвитку римського права в різні історичні періоди існування Римської держави здійснювався в межах *діалектичного методу*, конкретизованого в осмисленні діалектичної єдності суб'єктивного та об'єктивного, суцього та належного, логічного та історичного (розділи 1, 2, 3). Метод *критичного аналізу* як один із провідних у філософсько-правових та історико-юридичних дослідженнях використовувався для опису (аналізу) огляду наукової літератури з теми дисертації (підрозділ 1.1). *Описовий метод* супроводжував усі етапи дослідження. *Системно-структурний* і *порівняльно-правовий* методи дозволили дослідити римське право з точки зору взаємозв'язку його архітектонічних елементів. *Конкретно-історичний метод* сприяв дослідженню римського права в його ретроспективі (розділи 1–4). За допомогою *логіко-семантичного методу* поглиблено поняттєвий апарат філософії права, визначені сутність та особливі риси римського права з культурно-антропологічних позицій. Застосовано також *метод тлумачення* – для пояснення та розкриття основних положень римського права (розділи 2–6). Використання *культурно-лінгвістичного методу* в трактуванні римських юридичних текстів дозволило змінити усталене уявлення про те, що римське право пов'язане лише з письмовою формою його існування (розділ 1). Евристичною цінністю наділений *формально-юридичний метод*, використання якого дозволило визначити механізми включення нормативних приписів у систему вже чинних у соціокультурній реальності відносин (розділ 2, 4); за допомогою *семіотичних методів* досліджено знаки та знаково-символічні системи римського права (підрозділи 5.1, 5.2). Кожний із цих методів застосовувався для вирішення конкретних дослідницьких завдань.

Емпіричну базу дослідження становлять дані, одержані анкетуванням 361 осіб Київського та Полтавського регіонів (серед яких 112 правознавців-теоретиків, 87 практикуючих юристів та 162 студенти Національної академії внутрішніх справ та Київського національного університету імені Тараса Шевченка), на предмет виявлення домінантних тенденцій у сфері професійного осмислення природи та спрямувань правової нормативності.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що сама

проблема осмислення римського права з позицій культурно-правової антропології ще не означувалася в межах філософського-правового дискурсу.

У дисертації обґрунтовано низку нових концептуальних положень, висновків і рекомендацій, що мають важливе теоретичне та практичне значення, зокрема:

вперше:

– у вітчизняній гуманітаристиці здійснено дослідження римського права через призму буттєвості людини в античному історико-культурному середовищі, що дозволяє по-новому подивитися на онтологічні проблеми римського права та його вкоріненості в римську повсякденну практику, з притаманними йому константами правової дійсності;

– обґрунтовано та запропоновано новий напрям антрополого-правового знання – культурно-правову антропологію; з позицій культурно-правової антропології дослідження римського права передбачає реконструкцію типових для римо-античного соціокультурного періоду ситуацій або структурних типологій правових відношень, а також ментальних настанов і стереотипів римо-античної культури;

– охарактеризовано з філософсько-правових позицій процес правоутворення у Стародавньому Римі через аналіз правової технології квіритів та її зв'язку з ціннісно-настановчим комплексом римо-античної культури;

– розглянуто як конститутивні начала римської правової дійсності явища мовчання і промовляння, які були свідченням неоднорідності римського суспільства з погляду наявних у ньому юридичних пільг і привілеїв, а також – одним із способів ієрархізації римської спільноти;

– досліджено художньо-літературне відображення римської правової дійсності в комедіях Плавта; доведено, що комедії Плавта у відповідній образній та сюжетній частинах є символічною формою відображення римського правового життя, основні моменти якого розкриваються через ідеальну конструкцію правової ситуації в сюжеті;

– встановлено, що тілесність є теоретико-методологічним концептом римської правової реальності. Звернення до проблеми тілесності у праві через римо-правовий контекст є розширенням проблемного поля філософії права і водночас спробою «декодування» культурного досвіду стародавніх римлян;

– обґрунтовано, що статевна належність індивіда в римському праві мала юридичне значення, оскільки бути людиною за всіма соматичними показниками ще не означало бути його активним началом – суб'єктом права: жіноче тіло розумілося як не-чоловіче, а тому було «неповноцінне» з юридичної точки зору;

– встановлено, що для римської правової дійсності значущими були явища живого і мертвого тіл;

удосконалено:

– положення про структуру правової реальності шляхом доповнення її ціннісними бінарними опозиціями, що складають каркас усієї правової

регуляції, явищами повсякденності, знаково-символічними формами представлення права;

- положення про консерватизм і новаторський характер правотворчого процесу в Стародавньому Римі як вияв взаємопов'язаних тенденцій – прагнення нового при збереженні старого у правотворенні;

- концепції семіотичних систем римського права: виділено та проаналізовано явища «м'якої» та «жорсткої» правових семіотичних систем;

- теорію тілесності через конкретизацію та дослідження таких юридично значущих феноменів для римського правового життя, як «люди-у-праві» і «люди-тіла»;

- концепції «рівної нерівності» учасників правової комунікації та формування інституту громадянства із протиставлення «своїх» і «чужих»;

дістало подальший розвиток:

- дослідження взаємоперетину релігії і права в римській культурі, що утворює своєрідний культурний двочлен римської правової реальності;

- теорія парадигматичності та синтагматичності римської правової реальності, основи якої були розроблені С.Утченком;

- осмислення явищ парадигматичності та синтагматичності римської правової реальності через призму бінарної опозиційності римського правового життя;

- інтерпретація бінарної опозиції «вільний-раб», що розглянута в контексті ціннісного універсуму римо-античної культури;

- теорія прав людини в частині витоків європейського індивідуалізму як передумови формування інституту прав людини;

- концепція цивільно-правових засобів індивідуалізації фізичних осіб семіотичними засобами (використання невербальних засобів – одягу та аксесуарів).

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що наукові результати, отримані в процесі дослідження, упроваджено:

- у *законотворчий процес* – при підготовці й уточненні законодавчих і підзаконних актів, зокрема Цивільного кодексу України, що сприятиме вдосконаленню правового регулювання відносин у сфері спадкування та Закону України «Про місцевий референдум» (лист Міністерства юстиції України № 18-52/742 від 10 лютого 2011 р.);

- у *правореалізації* – для підвищення рівня правової культури та правосвідомості населення, студентської молоді, при підготовці державних службовців (акти впровадження у практичну діяльність Департаменту зв'язків з громадськістю МВС України від 23 березня 2010 р. та Драбівського РВ УМВС України в Черкаській області від 21 грудня 2010 р.);

- у *навчальний процес* – при викладанні таких навчальних дисциплін, як філософія права, соціологія права, теорія держави та права, а також при підготовці навчально-методичних матеріалів, посібників і підручників з римського приватного права, теорії та історії права, філософії права, культурології. Розроблено спеціальні курси, що пов'язані з висвітленням

проблем у галузях онтології, антропології та аксіології права (акти впровадження Національної академії внутрішніх справ від 07 грудня 2010 р. і Державного вищого навчального закладу «Українська академія бізнесу та підприємства» від 27 жовтня 2010 р.);

у науковій роботі – для подальших теоретичних розробок проблем римського права, світоглядно-методологічної парадигми громадянського суспільства, прав і свобод людини (акт впровадження в наукову роботу Національної академії внутрішніх справ від 07 лютого 2011 р.).

Апробація результатів дисертації. Положення та висновки дисертації обговорені і схвалені на засіданнях кафедри філософії права та юридичної логіки НАВС. Важливі для роботи узагальнення були оприлюднені під час участі в міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях, семінарах, зокрема: міжнародному науково-практичному семінарі «Європейські інтеграційні процеси та трансформація права на пострадянському просторі» (м. Київ, 2005 р.); міжнародній конференції «Четверті юридичні читання» (м. Київ, 2008 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави» (м. Черкаси, 2008 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина» (м. Івано-Франківськ, 2008 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції «Українське правосуддя: здобутки та перспективи» (м. Чернівці, 2008 р.); міжвузівській науково-практичній конференції «Принципи гуманізму та верховенства права як умова розвитку демократичної, соціальної, правової держави (пам'яті професора В. В. Копейчикова)» (м. Київ, 2008 р.); І всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права» (м. Київ, 2008 р.); V Міжвузівській науково-практичній конференції з проблем розвитку та функціонування державної мови, присвяченій Дню української писемності та мови (м. Київ, 2009 р.); II всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права» (м. Київ, 2009 р.); III всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права» (м. Київ, 2010 р.); VI Міжвузівській науково-практичній конференції з проблем розвитку та функціонування державної мови, присвяченій Дню української писемності та мови (м. Київ, 2010 р.); III міжнародній науково-практичній конференції «Юридична наука: політичні, економічні та соціальні витоки сьогодення» (м. Київ, 2010 р.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано одну монографію, три навчальні посібники, три видання навчального спрямування, 22 статті у наукових фахових виданнях України, 15 статей (тез виступів) в інших виданнях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, шести розділів, що включають 18 підрозділів, висновків, двох додатків на 11 сторінках, списку

використаних джерел на 35 сторінках, який включає 363 найменування. Повний обсяг дисертації становить 399 сторінок, з них загальний обсяг тексту – 353 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми дисертації; визначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; охарактеризовано мету, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження; розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, наведено відомості про їх апробацію та впровадження, кількість публікацій, структуру та обсяг роботи.

Розділ 1 «Джерельна і теоретико-методологічна база дослідження римського права» складається із двох підрозділів і присвячений аналізу джерельної бази дослідження та характеристиці основних методологічних підходів до дослідження римського права як явища соціокультурного ряду.

У *підрозділі 1.1. «Огляд літератури за темою дисертації»* вказується на те, що римське право стало предметом теоретичного зацікавлення європейських мислителів ще в середньовіччі (школи глосаторів і постглосаторів). Започаткування наукового вивчення римського права пов'язане з епохою Відродження, зокрема, вивчення античного спадку проводилося з юридичних, історичних і філологічних позицій. Найбільш відомими дослідниками римського права вказаної епохи були Ж. Куяцій і Д. Готофред, які представили науковій громаді «Звід Юстиніана» в такому вигляді, у якому він відомий і сучасній науці.

Ретельне наукове вивчення римського права пов'язане з іменем Дж. Віко, який вперше використав порівняльно-історичний метод у дослідженні історії і римської культури зокрема. Започаткований науковий підхід до вивчення римської культури і права Дж. Віко став теоретичним підґрунтям дослідження римо-античних феноменів для такого мислителя XVIII ст., як Луї де Бофор. XVIII ст. ознаменоване суто науковим освоєнням римського права в межах так званої історичної школи права, засновниками якої були Г. Гроцій і Ф. К. Савіньї. Відповідно до методологічних настанов цієї школи система права може бути вибудована лише на основі римського права, а правильне розуміння головних інститутів права дає римська правова культура. Для європейських мислителів XVII – XIX ст. було характерним надання особливого значення цінностям римського права, яке проголошувалося важливим складником європейського правознавства в цілому. Європейська правотворчість вказаного періоду зазнала безпосереднього впливу римської правової системи і римської догматики в традиції «нового застосування» (були створені такі відомі кодекси, як Французький цивільний кодекс 1804 р. і Німецьке цивільне уложення 1896 р.).

Остання третина XVIII – початок XIX ст. у дослідженні римської історії і права пов'язана з іменами німецьких антикознавців: Й. В. Гете, Ф. Шиллера,

Е. Гоффмана, Ф. Вольфа і Б. Нібура. Для середини XIX ст. характерною була спроба створення синтезуючого напряму дослідження римської культурно-історичної спадщини, який би виконав конструктивне завдання, поставлене ще Б. Нібуром, з використанням методу і методологічних прийомів, розроблених А. Швенглером. З цим завданням успішно впорався німецький дослідник Т. Моммзен.

Справжній вибух наукового інтересу до проблем римського права спостерігається у другій половині XX ст. Сучасна світова романістика перебуває у стані постійного наукового невдоволення, результатом чого є поява численних наукових праць, найбільш яскравими серед яких можна вважати праці романістів М. Бартошека, М. Х. Гарсія Гарридо, Ч. Санфіліппо, І. Пухана і М. Поленак-Акімовської.

Таким чином, проведений джерелознавчий огляд засвідчує той факт, що, безсумнівно, західна і вітчизняна наукова література багата і на загальні, і на конкретні дослідження в галузі римського права. Сучасна романістика перебуває в постійному науковому пошуку, який є реакцією на постійні зміни в суспільному житті у формі розв'язання нових завдань правового характеру, що потребує опанування класичного правового спадку і створення нових науково-теоретичних напрямів.

У підрозділі 1.2. *«Теоретичні та методологічні основи дослідження»* доведено, що особливістю сучасного стану філософсько-правового знання є можливість розгляду в межах філософсько-правового дискурсу найрізноманітніших тем і проблем. Це загалом сприяє розширенню дослідницького поля та поглибленню знань про право. Сучасний підхід до дослідження права і правових явищ вимагає відходу від «механоморфізму», на який впродовж тривалого часу було орієнтоване вітчизняне правознавство, тобто віднаходження власне «людського» компонента в праві.

Вказується на те, що дисертаційне дослідження виконано у руслі загальних настанов гуманітаристики XXI ст., яка засвідчує методологічні пошуки реабілітації практичної філософії та спроби шляхом дослідження інтерсуб'єктивних структур буття, свідомості та символічних форм повернутися до розгляду буття людини в світі. Сучасні умови дослідження права передбачають використання різних підходів, що взаємодоповнюють один одного, дозволяють одержати більш глибокі і різнобічні знання про складне та багатогранне явище, яким є право. У межах запропонованого культурно-антропологічного підходу з'явилася можливість розглянути римське право не стільки як власне юридичне явище, скільки як соціокультурний феномен.

Доведено, що для реалізації поставлених дослідницьких завдань доцільно використовувати антрополого-культурологічний підхід у вивченні римського права, який передбачає дослідження ландшафту римського правового життя через означення та з'ясування сутності таких «ландшафтних» феноменів, як світоглядно-ідеологічний універсум стародавніх римлян та його відображення в юридично-правових феноменах, системі цінностей, а також їх

екстраполяції у праві, символічно-знаковості римської правової регуляції та її «тілесного» аспекту. Основою такого підходу стала методологія дослідження соціальних феноменів, розроблена представниками школи «Анналів»: Ж. Ле Гоффом і М. Блоком.

Антропо-культурний підхід до вивчення римського права як одного з найбільш продуктивних потребує розкриття антропологічної сутності римського права, обґрунтування варіативності цього історичного типу права і його дослідження через багатоманітність соціокультурної реальності. У правовій реальності наявне все те, що є в людині, тобто соціокультурна сутність, обумовлена глибинами людської сутності. Саме тому право постає в багатьох предметних формах свого існування, здебільшого несхожих одне з одним, які є виявами єдиного соціокультурного формоутворення. Водночас у природі самої людини наявні висхідні прафеномени або архетипи всіх нормативно-ціннісних конструкцій, які і визначають її правову поведінку. Римське право з позицій культурно-правової антропології трактується не як сукупність юридичних приписів, а як система явищ правової регуляції, створених та «одухотворених» римлянами.

Проведена дослідницька робота слугує для реалізації намічених пізнавальних завдань у сучасному правознавстві: право – це не лише феномен духовної культури, але й явище певної, конкретно-історичної культури і цивілізації. У зв'язку з цим стає зрозумілою теза про те, що правова система будь-якого суспільства, і римського зокрема, завжди, навіть якщо вона і видається непристосованою до сучасних умов і втрачає певну практичну значущість, є невід'ємним складником культурної спадщини, який відрізняє одне суспільство від іншого, один народ від іншого.

Розділ 2 «Бінарно-опозиційний характер римської правової дійсності» складається з чотирьох підрозділів, які присвячені дослідженню римської правової дійсності крізь призму її бівалентності.

У підрозділі 2.1. «Біполярність людського буття як основоположна засада римської правової реальності» зроблено спроби довести, що неоднорідність і неоднозначність людського буття позначається на всіх сферах життєдіяльності людства, в тому числі і права. Такий спосіб орієнтації в довкіллі певною мірою був перенесений людиною і в духовно-ідеальний світ, і світ міжіндивідних відносин. Основною опозиційною парою суспільного буття людини було і залишається протиставлення «добре»–«погано» в різних варіаціях. Людині, незалежно від того, в яку історичну епоху вона живе, властивий принцип бінарної опозиції як фундаментальної структури людського розуму, що переноситься людьми на зовнішній світ. Право є одним із способів орієнтації людини в навколишньому світі, як вияв її здатності до позначення навколишнього світу через бінарні поняття-протилежності.

Доведено, що в межах конкретної культурної епохи реалізується принцип бінарно-опозиційного «обживання» світу: антична людина в середині своїх просторових систем орієнтацій, які притаманні всій індоєвропейській традиції, спрямована не на орієнтування за опозицією «верхній»-«нижній», що

було характерним для середньовіччя, а за опозицією горизонтального порядку: «свій»-«чужий», «лівий»-«правий». Здійснена реконструкція «картини римського права» через наявні в ньому бінарні опозиції, які виконували функцію каркасу існування всього римського права. Ці «каркасні конструкції» римського права за своєю природою були духовними явищами, а їхнє змістовне та світоглядне наповнення значно залежало від менталітету римської спільноти.

У підрозділі показано, що принцип бінаризму є орієнтуючим началом людського буття, а відтак, реалізується і у правовій сфері. Скрупульозний аналіз форм буттєвості права, його представлення та функціонування свідчить про те, що право і правова реальність доволі часто органічно поєднують у собі протилежні або і взаємовиключаючі моменти. Наприклад, неможливо уявити правову реальність без психо-емоційного компонента, співіснування раціональних та ірраціональних елементів, явищ суто прагматичного та романтично ідеалістичного характеру. Проблеми бінарності правової реальності яскраво постають, по-перше, через призму розмежування понять і явищ «правова система» і «правова реальність», а по-друге, через визнання дуальної природи римської правової реальності.

У підрозділі 2.2. «*Опредметнення принципу бінарних опозицій у системі римського права*» акцентується увага на тому, що зміст римської правової реальності не може бути вичерпаний лише комплексом юридичних настанов, чинних в Римі. Римська правова реальність є сукупністю правових взаємопов'язаних елементів у широкому розумінні, утворюючи реальне поле правової взаємодії. Тобто, римська правова реальність є комплексом чинних предметних форм права та ідеально-духовних правових феноменів, які характерні для римської культури в широкому розумінні, що передбачає тісний зв'язок римського права з релігією, мораллю і магією.

Доведено, що в Римі існувала особлива система права як сукупність предметних форм існування права, власне юридичних явищ, ідеальних і природничо-правових феноменів, які розрізнялися за джерелами походження, сферами регулювання та способами існування, але в сукупності представляли собою комплекс правових настанов, що діяли в Римі і здійснювали правову регуляцію.

Здійснений аналіз пам'яток римського права вказує на неоднорідність римського права з погляду його структурно-функціональних і генетико-онтологічних характеристик, а також впливу на його формування різних світоглядних підвалин.

Особливу увагу звернено на архітектоніку системи римського права як вияву правової дійсності. Основними архітектонічними елементами системи римського права були: божественне право (*fas*) і людське право (*ius*); публічне право (*ius publicum*) і приватне право (*ius privatum*); природне право (*ius naturale*); закон і звичай; писане право (*ius scriptum*) і неписане право (*ius non scriptum*).

У підрозділі 2.3. «Римська правова реальність як поєднання світських та релігійно-магічних елементів» йдеться про те, що у Стародавньому Римі право було близьким до релігійно-магічної сфери. Це дає можливість говорити про «єдину синкретичну систему норм» регуляції міжіндивідних відносин у Стародавньому Римі, а тому в цій структурній частині дисертаційного дослідження значну увагу приділено дослідженню своєрідного культурного двочлена римської дійсності: право – релігія. Першопочатково римські правові приписи були тісно пов'язані з *fas* (порядком стосунків з богами), що пізніше відобразилося в царських законах (*leges regiae*). Для римлян, як і для більшості народів, характерний розподіл систем правової регуляції на релігійне і людське право. Виділення цих видів права можливе на основі їхнього походження: релігійне право (*fas*) – похідне від волі богів; людське право (*ius*) – результат свідомої творчості людини.

Доведено, що ці взаємопов'язані сфери римського життя (релігія і право) експлікують у собі яскраву ментальну рису римлян – практицизм. Зв'язок між людиною і божеством вибудовувався за принципом «do, ut des» («я даю тобі, щоб ти дав мені»), що цілком відповідає формулі безіменного контракту. Римська релігія мала формально-договірний характер, оскільки все ґрунтувалося на договорі між людиною і богом і зводилося до формального виконання обрядів.

У римській культурі прослідковується тісний зв'язок між релігійними святами та наявними правовими явищами. Зокрема, особливий інтерес викликає свято Сатурналій, яке мало безпосередній стосунок до боргового рабства.

Підрозділ 2.4. «Втілення «народного духу» стародавніх римлян у римській правовій технології» присвячений проблемам правотворчості у Стародавньому Римі, зокрема, через дослідження такого явища, як римська правова технологія. Стверджується, що поняття правової технології близьке за звучанням до поняття правової техніки, але змістовно вони суттєво розрізняються, оскільки правова технологія є організованим процесом творення права, основними прийомами «рукотворності» права, які були легітимними в Римі, а правова техніка – це набір прийомів і засобів створення права. Правова технологія є одним із способів конструювання позитивного права в межах конкретної держави, тому тісно пов'язана з феноменом правової реальності, точніше, саме правова технологія уможлиблює правову систему суспільства. Результатом римської правової технології стало римське право як комплекс юридичних настанов, який був чинним у Стародавньому Римі.

Римська правова технологія: а) за формою – це сфера конструювання позитивного права в межах конкретного історико-географічного середовища (елліністичний період античної культури територіально визначений кордонами Риму); б) за сутністю – це процес конструювання національної правової системи, в ході якого використовується вся сукупність юридично-правових засобів, характерних для римської правової культури.

Аналіз основного подієвого ряду становлення та розвитку римського права засвідчує існування і практикування певної сукупності технологічно-правових процедур, доречних і виправданих у межах конкретної соціокультурної ситуації при збереженні загальноприйнятих настанов на тлі римської правової ідеї. Найважливішими серед цих настанов були: відданість ідеї порядку, публічність, індивідуалізм, світськість, раціоналізм, утилітаризм, консерватизм і традиціоналізм.

Розділ 3 «Парадигматична система правових цінностей та їх експлікація на римську правову дійсність» складається з трьох підрозділів і присвячений аналізу правових цінностей, чинних у римському праві та римо-античній правосвідомості.

У підрозділі 3.1. *«Антитеза «свій»-«чужий» як базова конструкція римської правової регуляції»* зазначено, що проблема «свій»-«чужий» є однією з ключових у філософії, соціології, психології, історії та культурології, але вона не знайшла належного осмислення в царині філософсько-правових ідей і зовсім затушована в теоретичному полі римського права. Основоположною бінарною опозицією будь-якої правової регуляції є протиставлення «свої» («ми») і «чужі». Антитеза «свій»-«чужий» – це насамперед проблема місця індивіда в навколишньому світі. Ця опозиція є культурологічною передумовою можливості будь-якої правової регуляції.

Римська правова дійсність може бути представлена у співіснуванні двох паралельних опозицій «свій»-«чужий»: у першому випадку йдеться про протиставлення індивідів свого світу і чужого світу, а в другому – розгортається буттевість «свого» і «чужого» в площині дії норм чинного права.

Для римського права було притаманне явище правового «непомічання», що має безпосередній стосунок до чужого у сфері обжитого, квіритського, світу. Це «непомічання» чужого було виправданою легітимною владною формою, яка дозволяла співіснувати своєму та не-своєму у вигляді паралельних явищ: «свій» – римський громадянин і «чужий» – це той, хто не має римського громадянства, а тому не може реалізуватися в юридичному просторі. Зокрема, детально досліджено процес «вживання» переґринів у римський правовий простір.

Значну увагу в розділі приділено вивченню явищ «чужого» в римському праві як «неворожого»: проаналізовані культурно-правові зв'язки стародавніх римлян і греків. Аналіз римської системи взаємовідносин із світом чужих свідчить про відносно відкритий характер римської культури, яка досить часто використовувала прийоми запозичення та імплементації надбань неримських культур як у сфері матеріальних надбань, так і духовних (римляни часто зверталися до чужаків у питаннях державного управління і написання законів).

У підрозділі 3.2. *««Свобода»-«несвобода» як поляризування соціально-правових позицій у Стародавньому Римі»* акцентується увага на тому, що для Риму та його громадян поняття «свободи» і «несвободи» є необхідними елементами соціального ландшафту. Поняття свободи на римських просторах

локалізується і «працює» у двох площинах: першопочатково в межах чинного права і має рельєфно-скульптурну фактуру, пізніше – у сфері теоретичних інтерпретацій у формі розмірковувань і мисленневих моделей.

Поняття «вільний» і «раб» для стародавніх римлян є взамовиключними, оскільки вони позначають граничні точки соціальної ієрархії з можливим їхнім означенням як «все» і «нічого». Але при цьому римська правова дійсність приховувала в собі потенційну можливість зміни статусу. Аналіз юридичних і неюридичних римських текстів свідчить про те, що римській правосвідомості і суспільній свідомості загалом, аж до побутового рівня, неприйнятними були уявлення про людину, яка б не належала до однієї з груп – вільних чи рабів, а тому дихотомічний поділ жителів Риму мав всеосяжний характер і був звичним та необхідним у маркуванні навколишнього соціального середовища.

Підрозділ 3.3. ««Вільний»-«раб» через призму художнього відображення (на прикладі комедій Плавта)» присвячений розгляду питань рабства в Римі III ст. до н.е. крізь призму художнього світу. Наголошено на тому, що творчість Плавта у вітчизняній філософсько-правовій традиції ще не була предметом наукового зацікавлення, хоча зарубіжна і радянська гуманітаристика цікавилася як суто літературознавчими питаннями, так і питаннями відображення соціальної дійсності в комедіях відомого комедіографа. Творчість Плавта є одним із пізнавальних джерел у питаннях рабства в Римі III ст. до н.е., а також у питаннях відображення основних конститутивних форм правової дійсності Риму, оскільки історичний контекст життя Плавта – це час, коли до Риму хлинули раби, роль яких у різних сферах життя суспільства стала досить значною. Література і театр III ст. до н.е. відображали всі суттєві елементи еллінізму, який відрізнявся від високої грецької класики опосередкованим, а не безпосереднім рабством. Тексти комедій Плавта дають можливість реконструювати всю картину саме опосередкованого рабства: колонат, пекулій, клієнти, вільновідпущеники, викуп раба на волю.

Доведено, що в комедіях Плавта в символічній формі представлено основні конститутивні форми правової дійсності Риму, зокрема, ситуації «дифузності» між вільними і рабами. Підкреслюється, що римська комедія, зокрема палліатична, є одним із джерел пізнання римського права, на основі знайомства з текстом якої стають зрозумілими правові механізми «продажу вільного» та «права домовладки».

Розділ 4 «Синтагматична система римського права» складається з двох підрозділів і розкриває особливості «неантагоністичних» правових цінностей у римському праві.

У підрозділі 4.1. ««Рівна нерівність» та її юридичне закріплення в римському праві» розкрито характер первинного, базового каркасу ідеологічно-правових цінностей римлян і так званих «сірих» ситуацій ціннісно-правового універсуму, а також їх «віддзеркалення» в реальному правовому житті. Синтагматичність римської правової дійсності простежується в горизонтальному поділі всіх жителів римської держави, що

передбачає неоднорідність кожної з категорій. Кожна з ієрархічних спільнот мала свій власний внутрішній поділ членів на «повноправних» і «неповноправних». Формальні учасники правової взаємодії в Римі виявляються однаково визнаними (захищені правом) єдиною нормою незалежно від їх фактичних якостей за умови їхньої належності до римської общини: римське громадянство як особливий юридичний статус особи був формальним визнанням за нею права користування всією сукупністю юридичних благ. Ситуація римської формальної рівності повністю відображала таку правову ситуацію, в якій члени соціальної групи є формально рівними, наділені однаковою правоздатністю, але часто не мали змоги реалізувати формальну, абстрактно-правову можливість і набути реального права на конкретне благо: раб, відпущений на волю власником-римським громадянином, формально є римським громадянином, але при цьому не має фактичної можливості скористатися правами громадянина (існує ціла низка законних обмежень дієздатності для такої категорії людей, наприклад, заборона укладати законний римський шлюб); жінка – формально правоздатна, але не має права на цілий ряд соціально та юридично значущих дій; це повністю стосується також фізично та психічно нездорових громадян. Римське право щодо формальної рівності і фактичної нерівності досить широко використовує явища природної, соціальної та культурної нерівності, надаючи їм формально вираженого характеру.

У підрозділі 4.2. «Колони – між вільними і рабами» зосереджено увагу на тому, що традиційний для римлян соціальний поділ розроблявся за принципом «вільний»-«раб», але соціальна практика пізньої античності привела до виникнення явища, відмінного від того і від іншого станово-юридичного поділу. Реальні стратифікаційні схеми римського суспільства як фактичні соціальні практики суттєво відрізнялися від юридично закріплених норм і положень. Відоме протиставлення вільних і рабів як правова аксіома виявляється нікчемним щодо такої громадянської категорії, як колони. Наприкінці IV ст. н.е. в римському суспільстві досить чітко виділялися стани, найважливішими серед яких були: сенатори, куріали, плебеї, колони і раби. Представники цих станів, зберігаючи єдиний громадянський статус – вільних римських громадян, мали не лише різне суспільне становище, але відрізнялися одне від одного і закріпленим за кожним станом обсягом прав. Попри те, що реалії життя вимагали свого юридичного оформлення, чинне право IV ст. н.е. ще продовжувало орієнтуватися на юридичні взірці II – III ст. н.е., коли градаційні процеси в римському суспільстві лише намічалися. Серйозні соціальні трансформації, потреби змін у сфері виробництва вимагали привести у відповідність юридичні норми і суспільні відносини. Результатом таких запитів і стали знамениті імператорські кодифікації, в текстах яких ми вперше і натрапляємо на термін «колон».

Римський законодавець упродовж декількох століть намагався визначитися з термінологією, яка б адекватно відображала юридичний статус колони. Паралельно з цими пошуками велися спроби «вписати» колони в

традиційну дихотомічну схему римського суспільства.

Доведено, що однією з причин виникнення колонату як специфічного правового інституту була аграризація римської дійсності, яка виступала в трьох іпостасях: як соціальне, економічне та демографічне явище. Аграризація як соціальне явище сприяла формуванню в суспільній свідомості ідеї про професійне та соціальне розмежування. Оскільки в часи розвиненої, а особливо пізньої, імперії спостерігалися небажання займатися певними ремеслами, плинність сільськогосподарської робочої сили, то імператори змушені були зробити деякі професії спадковими. Саме до розряду таких обов'язково-спадкових видів трудової діяльності потрапив і обробіток чужого земельного наділу на правах оренди. Водночас колонат був прямим наслідком занепаду міської культури, якою впродовж тривалого часу і була римська культура.

Розділ 5 «Невербальні і вербальні семіотичні системи римського права» складається із трьох підрозділів, які розкривають особливості римської правової семіотичної системи.

У підрозділі 5.1. «М'яка семіотична система римського права» розглянуто римське право як символічне явище. Усі образи римо-античності, знаково-символічні вияви соціальних ієрархій, одягу, символи влади, правосуддя, ритуали та обряди трактуються як сукупність зовнішніх образів культури, які по-різному відображають її глибинні підвалини. Доведено, що суспільно-культурне самовираження соціуму здійснюється через знакову мову побутового середовища. Вказано на те, що римське право як елемент римо-античної картини світу постає у вигляді системи знаків у просторі культурного контексту в межах того світу, який кожний індивід розділяв з іншими індивідами світу із заданими ієрархіями, статусно-ролевою диференціацією, своїми культурними кодами (що в цілому є системами знаків) та практиками їх декодування і розшифрування. Самі римляни надавали особливого значення знакам у праві і правовим знакам.

«М'яка» семіотична система римського права передбачала, що знакові смисли речей чітко визначені, але їх позначаючі були малоформалізовані. «М'яка» семіотична система дозволяла окремому індивіду обирати відносно довільну форму при збереженні логосу та імперативності універсальних знакових форм. Вона яскраво виявлена в одязі та аксесуарах стародавніх римлян.

У підрозділі 5.2. «Жорстка семіотична система римського права» вказується, що на противагу «м'якій» семіотичній системі «жорстка» вимагала чіткої деталізації та означення без права на варіативність. У цій системі семіотично значущим було все до найдрібніших деталей, оскільки вона розкривала архаїчні ритуальні пласти римської правової культури: одяг магістратів, жести.

Римське право, особливо у сфері державно-правових явищ, вирізнялося жорсткою семіотичною системою, яка передбачала чітку відповідність знака і речі. Формування жорсткої семіотичної системи римського права сягає своїм

корінням найдавніших пластів римської правової культури, які найменше висвітлені в достовірних джерелах. Зокрема, у цьому аспекті окресленого завдання виділяються питання, пов'язані з інсигнаціями (атрибутами влади) римських магістратів.

Прочитування реалій римського повсякденного життя з позицій кінетики (науки про мову дій і жестів) дозволяє нам зрозуміти їх прихований зміст. Зокрема, римські правові пам'ятки свідчать про особливу роль руки в правовій сфері, перш за все, у встановленні права володіння і права власності.

Підрозділ 5.3. «Промовляння» і «мовчання» як засоби конструювання римської правової реальності» розширює межі дослідницького напрямку, спрямованого на вивчення проблеми використання в процесі відтворення конкретних соціальних спільнот того, що є «наділенням» або «позбавленням» голосу в правовій сфері. Акцентування уваги на процесі говоріння в Римі було виявом оро-акустичної античної культури. Право говорити як спосіб бути почутим було привілеєм, який закріплювався за небагатьма верствами населення. Йдеться не про говоріння як про виголошення слів або про фонетичний аспект цього процесу, а насамперед про саме право говорити юридично значущі слова.

У підрозділі вказано на той факт, що основною рисою полісу була свобода, яка і зумовлювала закріплення права говорити лише за громадянами. Хоча слід звернути увагу на те, що в цьому аспекті вирізняються два моменти: колективний, який передбачав говоріння всієї квіритської спільноти (звичайно ж її чоловічої частини), тобто всього римського народу, та індивідуальний, який передбачав право-привілей персонально-особистісного промовляння. Римське правове життя було ієрархієзованим, а тому цілком нормальним, тобто звичним для самих римлян, було положення деяких категорій населення, яких «позбавляли права говорити» – жінки, обмежено дієдатні особи.

Мовчання в римському праві було одним зі способів його буттєвості. Римляни дуже шанобливо ставилися до мовчання, особливо в правовій сфері. Дієвість опозиції «промовляння» – «говоріння» була одним із свідчень неоднорідності римського суспільства з точки зору наявних у ньому юридичних пільг і привілеїв. Вона також була одним із способів ієрархієзації римської спільноти.

Розділ 6 «Принципи бінарних опозицій у тілесних практиках римського права» представлений чотирма підрозділами і присвячений розкриттю питань тіла і тілесності в межах античної світоглядної парадигми та їх вияву в римському праві.

У підрозділі 6.1. *«Тілесність як теоретико-методологічний концепт римської правової реальності»* доведено, що право як регулятивний соціальний механізм не може існувати поза тілесним контекстом. Для досягнення поставленої пізнавальної мети в межах підрозділу досліджено відмінність концептів «тіло» і «тілесність». Доведено, що тіло і тілесність людини є похідними від культури, в яку вони «закинуті». Соціологізація тілесності розкриває соціокультурний сенс «технік тіл», через який

практичний розум розкриває себе в історичному просторі і часі.

Постановка питання про тіло і тілесність та їхня філософська інтерпретація (як найбільш загальна та універсальна) відбувалася поетапно і відповідно до тих культурних викликів, які були актуальні для конкретного історико-культурного середовища. Сучасні наукові розвідки щодо сутності тіла і тілесності як константності буття людини соціальної доводять нетотожність в тлумаченні поняття тіла в різні історичні епохи: від уявлень про тіло як міні-космос (античність) через зневажливо обережне ставлення на фоні надмірної релігійності в середньовіччі та антрополого-пантеїстичне захоплення в епоху Відродження до повної секуляризації тіла в наші часи. Античність була епохою, яка залишила в європейській культурі першу розроблену концепцію тілесності. Факт відкриття тіла в античності привів до глобальних наслідків – стиль культури одержав назву скульптурного.

Вказується на те, що римське право як породження римо-античного світогляду було надзвичайно рельєфним і тілесним з яскраво вираженим скульптурним началом. Попри високий рівень узагальнення, який притаманний положенням римського права, воно залишається зримим і відчутним, тому що не відривається від реального життя. Для римської правової повсякденності панівним був образ активної людини, здатної до ефективної громадянської діяльності. Завдяки панівним ідеолого-аксіологічним настановам, конкретизуючи космоцентричні уявлення, римляни розрізняли людей-придатних-для-права, або людей-в-праві, і людей-тіла (О. Гомілко). Звичайно ж, що людьми-придатними-для права визнаються суб'єкти права, правоздатні в межах чинного римського права, натомість раб, або об'єкт права, – це людина-тіло.

Підрозділ 6.2. «Жіноче тіло як неповноправне, «нечоловіче» присвячений аналізу правового положення жінки в римському праві. Доведено, що, чітко розмежовуючи чоловіче і жіноче, римляни не припускали думки про ущербність представниць жіночої статі, а тому некоректним є твердження про повну безправність жінки в римському світі. У цьому випадку ми маємо справу зі складним соціальним явищем правової активності жінки, пов'язаним з особливими соціально-культурними, світоглядно-ідеологічними і психо-емоційними характеристиками самого римського народу та його культури. Римське право як породження мускулінної культури, визнає жінку активно-пасивним началом у питаннях цивільно-правової правоздатності (правове положення жінки в приватному праві змінювалося у зв'язку зі зміною соціокультурних та економічних періодів існування Римської держави. Ці зміни позначалися на правовій активності жінки і були етапами переходу жінки від недієздатності в приватному праві в архаїчні часи до її дієздатності в часи пізньої Республіки та Імперії) і безправності в публічній сфері. Аналіз оригінальних праць підтвердив тезу про те, що стать у Римі вимагала від людини своєрідного кодексу поведінки, причому ці поведінкові лінії рафінувалися системою цінностей, вимогами, наявністю певної сукупності рис і чеснот, можливим полем соціальної реалізації і відмінністю у спроможності

брати участь у правовому житті. Значну увагу в підрозділі приділено правовому статусу весталок.

У підрозділі 6.3. «*«Люди-в-праві» і «люди-тіла»»* на прикладі «дії» тіла раба в межах римської правової дійсності продемонстровано недостатню увагу науковців до проблем повсякденності в дослідженні правових явищ та звернено увагу на необхідність використання неklasичних і нетрадиційних методологічних підходів до вивчення тілесних практик у сфері права як можливості реалізації наявних світоглядно-ідеологічних настанов конкретного суспільства. Існування «людей-у-праві» (суб'єктів права) і «людей-тіл» (рабів) у римо-античному культурному ареалі було конкретизацією античного уявлення про різну тілесну організацію вільних і рабів. Указано на те, що, по-перше, людина-тіло перебуває в повній фізичній залежності від рабовласника, і останній має право робити з цим тілом усе, що завгодно, без згоди на те раба залежно від ситуативно-контекстуальних параметрів; по-друге, здебільшого римське право дозволяє розуміти та обходитися з рабом як з річчю або як просто з тілом, або як з товаром (хоча при цьому, незважаючи на хрестоматійне визначення, з юридичного погляду, раб ніколи прямо не проголошувався річчю).

Формування та функціонування «людей-тіл» безпосередньо пов'язане з організацією та дієвістю всіх видів традиційних соціальних видів технік, які «працюють» у кожному суспільстві: 1) техніки, які дозволяють виробляти речі, змінювати їх або маніпулювати ними (техніки виробництва); 2) техніки, які дозволяють використовувати системи знаків (техніки сигнафікації або комунікації); 3) техніки, які дозволяють визначити поведінку індивідів, задавати їм певні остаточні завдання (техніки покори); 4) техніки самоконструювання.

Для повної реалізації соціальних технік щодо конструювання «людей-тіл» у римському праві були розроблені примусові (фізичний вплив) і непримусові (економічні та юридичні) форми стимулювання ефективності рабської праці.

Підрозділ 6.4. «Тіло живе і мертво» розкриває питання смерті та мертвого тіла в полі дії римського права. Проблему смерті в юридичному розрізі римської повсякденності розглянуто через її конкретизацію в таких аспектах: 1) смерть як правове явище, 2) мертво тіло як частина правової реальності, 3) квазі-смерть (смерть соціальна) та її юридичні наслідки, 4) ненароджена або мертвнонароджена дитина. Доведено, що римляни не виділяли та юридично не кваліфікували смерть у формі юридичного факту-дії, тобто як наслідку волевиявлення суб'єкта, а юридичної розробки в межах римської юридичної думки набула така форма смерті, як юридичний факт-подія, тобто така смерть, яка не залежить від бажання суб'єкта. Продемонстровано, що в римській правовій повсякденності мало місце явище соціальної смерті, пов'язаної із втратою правоздатності. Але паралельно існувала соціальна смерть іншовекторного характеру. Якщо для вільної людини соціальна смерть ототожнювалася з юридичною нікчемністю, то

одержання рабом свободи, навпаки, є заявкою про появу нової правоздатної особи. Нам невідомо, що стало раніше прирівнюватися до соціальної смерті – втрата свободи вільною людиною чи набуття її рабом. Але відпущення на свободу раба ставиться римськими юристам в один ряд зі смертю.

ВИСНОВКИ

У **висновках** дисертації репрезентовано теоретичні підсумки роботи, які в узагальненому вигляді відображають мету, завдання і наукову новизну дослідження.

1. Сучасний стан розвитку гуманітарного знання, філософсько-правового зокрема, передбачає розширення проблемного поля дослідження: завдяки тій світоглядно-методологічній ситуації, в якій ми перебуваємо, є змога дослідити класичні об'єкти з неklasичних методологічних позицій. Римське право як один із таких класичних взірців сьогодні вже не може трактуватися і вивчатися лише як позитивне правове явище: воно у всій своїй повноті може бути представлене сукупністю свідомо-раціональних настанов, всього світоглядно-настановчого комплексу стародавніх римлян, їх аксіоматичної системи та явищ повсякденного правового життя. Римське право, реконструйоване з автентичних юридичних, історичних і літературних джерел, можна розглядати як таке, що перебувало в постійному розвитку. При цьому розвиток римського права не можна назвати односпрямованим та однолінійним, оскільки воно включало в себе різноманітні елементи, різні рівні узагальнення, чимало думок представників юридичних кіл. Римське право об'єднувалося в єдине ціле однаковою світосприйняттям та специфічним правовим мисленням, а тому не було жорстко уніфікованою системою юридичних приписів і водночас не було хаотичним набором «казусів».

Римська правова дійсність розуміється в широкому сенсі як буттєво-соціальна даність світу. З цього погляду римське право трактується як конкретна буттєва форма права, що являє собою регулятивну систему соціуму в чітко визначених хронологічних межах та відповідно до панівної системи ідеалів і цінностей. Досягти цього можна на рівні філософсько-правового осмислення специфіки римського права як особливого культурно-світоглядного комплексу, вкоріненого в повсякденність римлян, з притаманними йому константами правової дійсності, які специфічно віддзеркалені в римському праві.

2. Римське право як феномен правової реальності не існувало поза людиною, вкоріненою в культурі: римське право було однією з форм опредметнення людської духовності, а тому римські правові явища є: а) невід'ємними складниками соціально-культурного буття людини; б) похідними від світоглядно-ідеологічного універсуму римської культури; в) конституційовані через людське представлення в реальній життєвій практиці римської спільноти.

Одним із способів дослідження змісту явищ римської правової реальності може бути такий напрям філософсько-правових досліджень, як культурно-правова антропологія. Сьогодні відчутно очевидний дефіцит філософсько-правового опрацювання проблем культурно-антропологічного контексту існування права. Дослідження кожного конкретного культурно-антропологічного контексту існування права дозволить нам з'ясувати як особливості та специфіку системи правової регуляції, що відбулися в дійсності, так і виявити в них глибинні, онтологічні пласти, що забезпечують та уможливають здійснення такої регулятивної системи, як право.

Осмилення і практична реалізація культурно-правової антропології уможливорює здійснення одного з наріжних завдань сучасного правознавства – олюднення права, покликане розкрити гуманістичну природу правових систем і підтверджує тезу про те, що, незважаючи на етнічні, культурні та інші відмінності, людству в різних його виявах властиво більше спільного, аніж відмінного, і що людина існує в праві, а право може існувати лише завдяки людині. У цілому такий підхід до вивчення правових явищ у їх історично-буттєвій формі дозволяє уточнити потенціал юридичної науки, а також межі можливостей правознавства на сучасному етапі розвитку людства.

3. Римська правова реальність і сьогодні приховує в собі значну кількість «білих плям»: поруч із «загальними» місцями римського правового життя, затертими до дірок у науковому світі, наявні недосліджені форми та явища римського права, які у свій час мали високий статус і виконували конститутивно-конструктивні функції завдяки своїй значущості для конструювання та функціонування всього соціального організму Стародавнього Риму. Нетиповість цих явищ, з погляду позитивістського трактування феномену римського права, перш за все, як цілісного світоглядно-ідеологічного комплексу надовго приречена їх на очікування своєї черги теоретичного осмилення. Одним з «нетипових», з позицій класичних підходів до дослідження феномену римської правової реальності, є її представлення крізь призму бінарних опозицій у таких формах вияву: право – релігія, система римського права, технологія римського права, система правових знаків і символів, тілесні практики та елементи повсякденності.

Римське право як явище правової дійсності є носієм усіх специфічних ознак і рис тієї культури, породженням якої воно було. Оскільки все людське життя пов'язане з потребою орієнтації і структурування навколишнього середовища, то одним із способів такого «впорядкування» людського світу є здатність людини до бінарно-опозиційного членування цього світу.

4. Реконструкція «картини римського права» можлива через виявлення в ньому бінарних опозицій, які виконували функцію каркасу існування всього римського права. Ці «каркасні конструкції» за своєю природою були духовними явищами, а їхнє змістовне та світоглядне наповнення значною мірою залежало від менталітету квіритської спільноти, для якої саме вони і існували і які породжувалися нею. У системі правової регуляції, у тому числі і в римському праві, виявлено бівалентності людського життя. Бінарно-

опозиційні начала в римському праві представлені сукупністю взаємопов'язаних та взаємообумовлених правових явищ, які утворюють своєрідні фрейми правової регуляції. Найбільш повно бінарно-опозиційний характер римського права виявляється через: а) органічне поєднання раціональних і нераціональних конститутивних начал; б) існування парадигматичної та синтагматичної шкал римської системи цінностей та їх втілення в правовій дійсності; в) знакові системи як вербальні, так і невербальні; г) тілесний компонент.

5. Проблеми бінарності правової реальності яскраво постають, по-перше, крізь призму розмежування понять та явищ «правова система» і «правова реальність», по-друге, через визнання дуальної природи римської правової реальності. Поняття «правова реальність» охоплює всю сукупність правових феноменів, тобто, такі світи права, що відбулися, і такі, що існують у вигляді ідей, проектів, переживань. Отже, правова реальність є органічним поєднанням раціональних і нераціональних компонентів, що разом створюють «зримий» світ права.

Римська правова дійсність органічно поєднувала в собі як світські, так і релігійні елементи, доказом чого слугують дані з правової практики стародавніх римлян. Відзначено тісний зв'язок права і релігії. Якщо для царського періоду розвитку римського права характерним є синкретичний характер регулятивних норм, то в подальшому цей зв'язок набуває декларативно-програмного характеру. Римське право також характеризувалося тісним взаємозв'язком елементів повсякденного життя і надбань теоретичної думки.

У правовій технології стародавніх римлян як в організованому *процесі* творення права втілено такі світоглядні настанови квіритів: відданість ідеї порядку, публічність, індивідуалізм, світськість, раціоналізм, утилітаризм, консерватизм і традиціоналізм. Правова технологія стародавніх римлян передбачала дію основних принципів формування права: *принцип активності права; принцип безпосередньої єдності суб'єктивного та об'єктивного; принцип об'єктивності; принцип поетапності; принцип справедливості*. Право у Стародавньому Римі «враховує» всі нюанси повсякденності, зокрема такі її фігури, як *рутинність і циклічність*. До основоположних засад правотворчості Стародавнього Риму слід віднести консерватизм і новаторство.

6. Парадигматична і синтагматична ціннісні системи римського права представлені поняттями та явищами повсякденного правового життя: співіснуванням «своїх» і «чужих», вільних і рабів. Правовий статус будь-якої людини в Римі передбачав її визначення або як вільного, або раба. Проведений аналіз текстів римських юридичних і неюридичних пам'яток показує, що діаметрально протилежні статуси вільного і раба, відповідно до відомої дихотомічної формули Гая, не мали адекватного представлення в повсякденному правовому житті. Підтвердження статусу окремої особи потребувало ситуативного та персонального підтвердження.

7. Буття кожної людської спільноти (незалежно від ступеня зв'язків між індивідами) важко уявити без обґрунтування своєї несхожості з іншими, підкріпленого різноманітними способами та формами чіткої демаркації «свого» і «чужого». Саме «інший» у розумінні «чужого» здебільшого і є точкою відліку для усвідомлення та віднаходження рис та якостей, притаманність яких необхідна індивіду для того, щоб зарахувати себе до «своїх». Простори «чужого» створюють своєрідний «фрейм» римського повсякденного життя. «Своє» в римському праві формується на основі процедури вирізнення зрозумілого, нормального, відомого на тлі решти світу. Процедура вирізнення свого в межах римського права можлива через використання такого прийому, як виняток: усе, що не відповідає ознакам Свого, має бути виключене зі сфери впорядкованого і звичного світу, прикладом чого може слугувати практика вилучення із зони «символічного наслідку закону» певних категорій жителів Риму.

Водночас «чужий» для римлянина – це не завжди зло. Так, римляни з особливою увагою ставилися до здобутків чужих, неримських, культур. Надаючи чужим культурним досягненням суто римської форми, квірити в такий спосіб облаштовували свій обжитий світ, збагачуючи його новими надбання, привнесеними здебільшого із-за меж римської ойкумени. У правовій сфері це виявляється в цілому ряді прикладів. Зокрема, вплив грецької технології створення позитивних законів; створення такої історичної форми правової регуляції, як право народів. Для римлян було характерним шире захоплення Чужим та прагнення зробити з цього Чужого надбання своєї власної культури. Особливістю римської правової системи була її відкритість до зовнішніх запозичень та вміння творчого опрацювання чужого правового досвіду.

Стосовно римської правової дійсності можемо говорити про конкретизацію загальнокультурологічної опозиції «свої»-«чужі» в поняттях «римський громадянин»-«негромадянин». «Свій» для римлянина – це насамперед член квіритської общини і співналежний до римського народу (*populus*). Тобто, «своїм» може бути лише той, хто має римське громадянство. З самого початку римське громадянство мало особистий характер – не територія проживання фіксує статус римського громадянина, а право: сукупність прав римського громадянства переміщується разом з ним за межі общини, за межі того колективу, де він проходив ценз. Знаменно те, що римський громадянин, перебуваючи в якійсь провінції, мав право вирішити правову суперечку або за нормами права народів, або вимагати перенести розгляд справи до Рима.

Римський соціальний світ вирізняється строкатістю та неоднорідністю з погляду його учасників (суб'єктів), що власне і було виявом синтагматичної системи цінностей. Правова думка стародавніх римлян не знала серединного стану між вільним і рабом. Але чітко встановлена юридична поляризація станів не збігалася з реальною соціально-юридичною картиною римського суспільства. Ієрархічний правовий світ Стародавнього Риму вражає своєю

багатовимірністю, має чіткі локальні межі, вихід за які призводить до серйозних юридично-правових наслідків. Для римо-античної культури характерне явище людей «серединного положення». Найбільш рельєфно ця серединність представлена існуванням специфічного правового інституту – колонату.

8. Правову культуру будь-якого суспільства, в тому числі і римську, можна описати за допомогою семіотичних прийомів, оскільки в своїй репрезентативності вона може бути представлена з позицій знакових систем або систем знаків. Для римського права характерним було використання евристичного потенціалу знаково-символічної сфери. Як цивільно-правові засоби індивідуалізації фізичних осіб та посадовців римляни використовували весь арсенал вербальних і невербальних явищ. Зокрема, на особливу увагу заслуговують такі невербальні засоби, як одяг та аксесуари, що мали потужний інформативний потенціал та були юридично значущими.

Одяг стародавніх римлян, будучи символом-знаком, унаслідок закладеного в нього наочного образу, містив інформацію про соціальний статус особи та її юридичну значущість. Він як правовий символ був одним з дієвих засобів ефективної правової комунікації та орієнтування щодо юридичного статусу особи: носіння того чи іншого одягу або його елементів було привілеєм або окремої особи, або всього стану. Римський офіційний одяг тривалий час мав своєрідне ритуальне значення, основними рисами якого були: комплексність, схильність до використання традиційних матеріалів, чітко визначена кольорова гама, специфічний декор та аксесуари.

Для римської правової дійсності значущим був тілесний компонент: виділені та описані нами тілесні практики у сфері дії римського права свідчать про те, що статева належність, фізичне та духовне здоров'я особи суттєво впливали на її правовий статус і можливість юридичної реалізації. Відповідно до положень римського права недосконалими людськими тілами були жінки, сліпі на обидва ока, глухі на обидва вуха, німі, кастрати.

9. Культура кожного суспільства витрачає значні зусилля на культивування тіла людини з метою пристосування його до виконання технологічних завдань, соціальних функцій, соціальних ролей. Право у Стародавньому Римі як породження римо-античного світогляду було одним із засобів культивування людського тіла. Римська правова дійсність потребувала активної людини, здатної до ефективної громадянської діяльності. Саме завдяки панівним ідеолого-аксіологічним настановам римлян відбувається конкретизація космоцентричних уявлень у праві, що дозволяє нам розрізняти *«людей-придатних-для права»* або *«людей-в-праві»* і *«людей-тіла»*. *«Людьми-придатними-для права»* визнавалися суб'єкти права, правоздатні і дієздатні в межах чинного римського права, і *«люди-тіла»* або об'єкти права – раби.

10. Представниками *«людей-в-праві»* були жінки. Визнаючи високу значущість жінки в релігійній і сімейній сферах, римляни відводять їй (жінці) другорядну роль у правовому житті. При цьому не можна говорити про повну безправність жінки в римському світі, оскільки маємо справу зі складним

соціально-культурними, світоглядно-ідеологічними і психоемоційними характеристиками самого римського народу та його культури. Саме тому місце жінки в соціумі, з погляду її правових можливостей, визначається її пасивно-активним правовим потенціалом, зміщення акцентів в якому залежить від соціокультурних умов.

11. «Люди-тіла» в межах римського права були антиподами «людей-у-праві». Але при цьому класичне римське право визнавало за рабом певні людські здібності та ознаки й оберігало їх правовими засобами: раб міг дотримуватися і відправляти свої релігійні культи, поклонятися своїм божествам; місце поховання раба вважається священним і вилучається з обороту; за рабом зберігалася здатність здійснювати певні юридичні дії, які могли принести користь власнику. Для формування «потрібних» «людей-тіл» римське право використовувало легітимні форми насильства і захоплення: фізичні покарання, переведення на більш тяжкі роботи, перебування в ергостулах. На прикладі тіл рабів можна прослідкувати практичне втілення соціальних технік, значущих саме для Стародавнього Риму: технік виробництва, технік сигнафікації або комунікації, технік покори і технік «себе».

12. Римські юристи багато уваги приділили питанням смерті та тим явищам, які прирівнювалися за своїми юридичними наслідками до смерті. Уподібнення смерті в положеннях римського права відіграло другорядну роль і мало наочний характер. Таке уподібнення було покликане прояснити юридичну сторону справи і не мало філософського, оцінного чи риторичного змісту. Внаслідок специфіки та оригінальності самого римського права проблема явищ, подібних до смерті, обмежується колом юридичних казусів. Проблема смерті та уподібнених до неї соціальних явищ у римському контексті загалом виходить за межі юридичної сфери і пов'язана з усією системою римських світоглядних уявлень, системою світосприйняття, яка була притаманна цій культурі.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Вовк В. М. Бівалентність римської правової дійсності / Вовк В. М. – Полтава : Копі-центр, 2011. – 348 с.

Рецензія: Гусарев С. Д. Людиномірність римського права / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 3. – С. 117–122.

Рецензія: Гуренко-Вайцман М. М. «Людський зміст» римського права / М. М. Гуренко-Вайцман // Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія : Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». – 2011. – № 2. – С. 32–33.

Навчальні посібники, брошури

1. Вовк В. М. Філософія права : [навч.-метод. матеріали] / Вовк В. М. – Івано-Франківськ : Сімик, 2006. – 188 с.
2. Вовк В. М. Практикум з основ римського приватного права (у схемах і таблицях) : [навч.-метод. посіб.] / Вовк В. М. – К. : Атіка, 2007. – 188 с.
3. Словник основних термінів з філософських дисциплін / [уклад. : Вовк В. М., Кравець В. М., Симон Ю. С., Семчук Н. І., Щербина О. Ю.] ; МВС України. КНУВС. Каф. філософії права та юрид. логіки. – Київ : КНУВС, 2006. – 119 с.
4. Філософія права : [навч. посіб.] / за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля ; Національна академія внутрішніх справ України. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
5. Соціологія права : [навч. посіб.] / [О. М. Джу́жа, В. М. Вовк, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін. ; за заг. ред. О. М. Джу́жи. – К. : Юрінком-Інтер, 2004. – 288 с.
6. Філософія права : [навч.-метод. посіб.] / [О. О. Бандура, В. М. Вовк, М. В. Костицький, Ю. С. Симон та ін.] ; за ред. акад. М. В. Костицького. – К. : КНУВС, 2007. – 160 с.

Статті в наукових фахових виданнях ВАК України

1. Вовк В. М. Взаємозв'язок релігії, магії і права в римській культурі / В. М. Вовк // Часопис Київського університету права : укр. наук. теорет. часопис / Київський ун-т права НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2008. – № 4. – С. 24–29.
2. Вовк В. М. Роль «Римського приватного права» у підготовці правоохоронців / В. М. Вовк // Науковий вісник газети «Іменем Закону». – 2008. – № 1. – С. 49–52.
3. Вовк В. М. Система римського права / В. М. Вовк // Науковий вісник газети «Іменем Закону». – 2008. – № 4. – С. 73–78.
4. Вовк В. М. Приватно-правова технологія древніх римлян як конструювання правової реальності / В. М. Вовк // Адвокат. – 2009. – № 2. – С. 22–26.
5. Вовк В. М. Промовляння і мовчання як конститутивні елементи римського права / В. М. Вовк // Адвокат. – 2009. – № 3. – С. 39–43.
6. Вовк В. М. Тіло раба як феномен правової дійсності (на прикладі Древнього Риму) / В. М. Вовк // Часопис Київського університету права : укр. наук. теорет. часопис / Київський ун-т права НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2009. – № 1. – С. 25–30.
7. Вовк В. М. Юридична рівність у римському приватному праві / В. М. Вовк // Адвокат. – 2009. – № 6. – С. 29–33.
8. Вовк В. М. «Жіноче питання» у римському праві / В. М. Вовк // Вісник ЛДУВС. – Львів : ЛьвДУВС, 2008. – Вип. 3. – С. 379–388.

9. Вовк В. М. «Свобода» і «несвобода» як бінарна опозиція римської правової системи цінностей / В. М. Вовк // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць / [кер. авт. кол. С. В. Ківалов ; відп. за вип. О. В. Козаченко]. – Миколаїв : Румянцев Г. В., 2009. – Вип. 38. – С. 75–80.
10. Вовк В. М. Смерть та мертве тіло як елементи римського права / В. М. Вовк // Часопис Київського університету права : укр. наук.-теорет. часопис / Київський ун-т права НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2009. – № 4. – С. 26–32.
11. Вовк В. М. Римська правова дійсність і комедії Плавта / В. М. Вовк // Часопис Київського університету права : укр. наук. теорет. часопис / Київський ун-т права НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2010. – № 1. – С. 23–27.
12. Вовк В. М. Тілесність як теоретико-методологічний концепт римської правової дійсності / В. М. Вовк // Науковий вісник КНУВС. – К., 2010. – № 1(68). – С. 248–255.
13. Вовк В. М. Знаково-символічний характер одягу в межах римського права / В. М. Вовк // Науковий вісник КНУВС. – К., 2010. – № 2(69). – С. 267–274.
14. Вовк В. М. Римське право і повсякденність / В. М. Вовк // Юридична психологія та педагогіка. – К., 2010. – № 1(7). – С. 79–87.
15. Вовк В. М. Одяг та аксесуари як елементи «м'якої» семіотичної системи римського права / В. М. Вовк // Форум права. – 2010. – № 3. – С. 36–42.
16. Вовк В. М. О-предметнення космоцентристських ідей та культу предків у римському праві / В. М. Вовк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична : зб. наук. праць / [гол. ред. Б. В. Щур]. – Львів : ЛьвДУВС, 2010. – Вип. 3. – С. 383–392.
17. Вовк В. М. Чужий (іноземець) – *rechlost* до римського громадянина / В. М. Вовк // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 145–149.
18. Вовк В. М. Юридичний статус колонів у Древньому Римі (між вільними і рабами?) / В. М. Вовк // Юридична психологія та педагогіка. – К., 2010. – № 2 (8). – С. 52–59.
19. Вовк В. М. Римо-античне рабство через призму технік виробництва (на прикладі римської агрономічної науки) / В. М. Вовк // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 12. – С. 121–124.
20. Вовк В. М. Римське право через призму культурно-правової антропології / В. М. Вовк // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 1. – С. 60–64.
21. Вовк В. М. Засоби убезпечення продавців від необґрунтованих претензій покупців (на прикладі купівлі-продажу раба) / В. М. Вовк // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 194–198.
22. Вовк В. М. Гуманізм та права людини у римському праві / В. М. Вовк // Митна справа. – 2011. – № 1(73), ч. 2. – С. 211–216.

Статті, тези доповідей, навчально-методичні публікації, у яких відображено наукові результати дослідження

1. Вовк В. М. Право як повсякденність / В. М. Вовк // Європейські інтеграційні процеси та трансформація права на пострадянському просторі : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, (м. Київ, 23-24 верес. 2005 р.). – К. : КНУВС, 2006. – С. 44–48.
2. Вовк В. М. Мова права / В. М. Вовк // Тези доповідей III Міжвуз. наук.-практ. конфер. з проблем розвитку та функціонування державної мови. – К. : Велес, 2007. – С. 16–19.
3. Вовк В. М. «Права людини» в римському праві / В. М. Вовк // Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина : Всеукр. наук.-практ. конфер., (м. Івано-Франківськ, 11 квіт. 2008 р.) / Юридичний інститут Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 78–79.
4. Вовк В. М. Одяг як юридико-правовий символ римської повсякденності / В. М. Вовк // Четверті юридичні читання : Міжнар. наук. конфер., (м. Київ, 3-4 квіт. 2008 р.) / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2008. – С. 105–108.
5. Вовк В. М. Тіло людини як філософсько-правова проблема / В. М. Вовк // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права : тези доп. наук.-теорет. конфер., (м. Київ, 26 січ. 2008 р.) – К. : КНУВС, 2008. – С. 39–40.
6. Вовк В. М. Тілесні практики в римському праві / В. М. Вовк // Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави : зб. наук. праць. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – С.5–9.
7. Вовк В. М. Порівняльна характеристика сучасного українського цивільного процесу та екстраординарного судового процесу в Римі / В. М. Вовк // Українське правосуддя : здобутки та перспективи : матеріали Всеукр. наук.-практ. конфер., (м. Чернівці, 16 трав. 2008 р.). – Чернівці : Рута, 2008. – С. 258–263.
8. Вовк В. М. Римське право і сучасне європейське право / В. М. Вовк // Порівняльне правознавство : Українсько-грецький міжнар. наук. юрид. журнал «Порівняльно-правові дослідження». – 2009. – № 2. – С. 14–20.
9. Вовк В. М. Римське право і повсякденне життя / В. М. Вовк // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права : матеріали II Всеукр. наук.-теорет. конфер., (Київ, 31 січ. 2009 р.) / [ред. кол. : Є. М. Моїсеєв, О. М. Джужа, М. В. Костицький та ін. ; передмова О. М. Джужі]. – К. : КНУВС, 2009. – С. 93–95.
10. Вовк В. М. Вплив ідей античного гуманізму на сучасний європейський гуманізм / В. М. Вовк // Принципи гуманізму та верховенства права як умова розвитку демократичної, соціальної, правової держави (пам'яті В. В. Копейчикова) : матеріали міжвуз. наук.-теорет. конфер., (Київ, 26 груд. 2008 р.) / МВС України. КНУВС. – К. : КНУВС, 2009. – С. 37–39.

11. Вовк В. М. Грецький «слід» у римському праві / В. М. Вовк // *Postpostglossator : наук.-теорет. альманах.* – К. : Академія управління МВС, 2010. – С. 16–21.

12. Вовк В. М. Про «корисність» вивчення римського права студентами-юристами / В. М. Вовк // *Вища освіта України.* – К., 2010. – Т. VII (25). – Додаток 4 : Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору. – С. 83–89.

13. Вовк В. М. Взаємозв'язок права і риторики в Давньому Римі / В. М. Вовк // *Українська мова в юриспруденції : стан, проблеми, перспективи : тези доп. VI Міжвуз. наук.-практ. конфер. з проблем розвитку та функціонування державної мови, присвяченої Дню української писемності та мови, (м. Київ, 5 лист. 2010 р.).* – К., 2010. – С. 36–38.

14. Вовк В. М. Про вивчення римського права майбутніми юристами / В. М. Вовк // *Юридична наука : політичні, економічні та соціальні витоки сьогодення : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конфер., (м. Київ, 29-30 жовт. 2010 р.) : [у 2 т.].* – К. : Центр правових наукових досліджень, 2010. – Т. 1. – С. 60–61.

15. Вовк В. М. Чи були римляни «рабами» законів / В. М. Вовк // *Науковий вісник газети «Іменем Закону».* – 2011. – № 1 (9). – С. 24–27.

АНОТАЦІЯ

Вовк В. М. Римське право як феномен правової дійсності. – *Рукопис.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю: 12.00.12 – філософія права. – Національна академія внутрішніх справ. – Київ, 2011.

Дисертація є першим в українському правознавстві комплексним філософсько-правовим дослідження римської правової дійсності. Запропоновано культурно-антропологічний підхід у дослідженні римського права, який передбачає розгляд останнього не лише як юридичного явища, але і як соціокультурного феномену. У роботі акцентована увага на тому, що римське право необхідно розглядати не лише як феномен духовної культури, але і як явище конкретно-історичної культури і цивілізації, що зумовлює варіативність цього історичного типу права і багатоманітність його соціокультурної реальності.

Здійснено реконструкцію «картини римського права» через виявлення в ньому бінарних опозицій, які виконували роль каркасу всього римського права: протиставлення «свого» і «чужого», вільного і раба, органічне поєднання світських і сакральних елементів у правотворчості, використання як засобів конструювання римської правової реальності явищ говоріння і мовчання. Бінарна природа римської правової реальності яскраво постає через призму розмежування понять і явищ «правова система» і «правова реальність», а також через визнання дуальної природи римської правової реальності.

У роботі відображено питання правової технології стародавніх римлян як організованого *процесу* творення права, в якому втілилися основні світоглядні настанови квіритів. Обґрунтовано, що римська правова дійсність була відзеркаленням римо-античного ціннісного універсуму та мала такі форми о-предметнення, як: співіснування парадигматичної і синтагматичної системи правових цінностей; «м'якої» і «жорсткої» семиотичних систем; вербальних і невербальних явищ у правовому житті; тілесних практик.

Ключові слова: римське право, римська правова дійсність, система права, римська правова технологія, символ, знак, тіло, тілесність.

АННОТАЦІЯ

Вовк В.М. Римское право как феномен правовой действительности.
– *Рукопись.*

Диссертация на соискание научной степени доктора юридических наук по специальности 12.00.12 – философия права. – Национальная академия внутренних дел. – Киев, 2011.

Диссертация является первым в украинском правоведении комплексным философско-правовым исследованием римской правовой действительности. Предложен культурно-правовой подход в исследовании римского права, предполагающий рассмотрение последнего не только как юридического явления, но и как социокультурного феномена. В работе акцентируется внимание на том, что римское право необходимо рассматривать не только как феномен духовной культуры, но и как явление конкретно-исторической культуры и цивилизации, что обуславливает вариативность каждого исторического типа права и обуславливает его многообразием социокультурной реальности.

Проведенная реконструкция «картины римского права» путем выявления в ней бинарных оппозиций, которые выполняли роль каркаса всего римского права: противопоставления «своего» и «чужого», свободного и раба, органическое соединение светских и сакральных элементов в правотворчестве, использование в качестве конструирования римской правовой реальности явлений говорения и молчания. Бинарная природа римской правовой реальности проявляется через разграничение понятий и явлений «правовой системы» и «правовой реальности», а также через признание дуальной природы римской правовой реальности.

В работе отражены вопросы правовой технологии древних римлян как организованного процесса создания права, в котором воплотились мировоззренческие установки квіритов. Доказано, что римская правова дійсність несла на себе отпечаток римо-античного універсуму і мала такі форми опередмечивання, як сосуществование парадигматической и синтагматической системы правовых ценностей; «мягкой» и «жесткой» семиотических систем, вербальных и невербальных явлений в правовой жизни; телесных практик.

Ключевые слова: римское право, римская правовая действительность, система права, римская правовая технология, символ, знак, тело, телесность.

SUMMARY

Vovk V.M. Roman law as phenomena of legal reality. – *Manuscript.*

The dissertation to obtain the scientific degree of doctor of legal science at the speciality: 12.00.12 – philosophy of law. – National academy of internal affairs. – Kyiv, 2011.

The dissertation is the first work in Ukrainian jurisprudence that is a complex of philosophy and legal research of Roman legal reality. We proposed the cultural and anthropological approach to investigate the Roman law, this approach provides investigation not only as the legal phenomena, but also as social and cultural phenomena. In work we emphasize that Roman law should be analyzed not only as phenomena of spiritual culture, but also as the phenomena of special historical culture and civilization, that specifies the changeability of this historical type of law and determines its variability of social and cultural reality. Thus the right of any society, including the Roman one, always, even if it reveals that it is not adopted to the modern conditions and loses certain practical importance, is the integral part of cultural heritage, and this part differs one society from another, one population from another.

The reconstruction of the «pictures of Roman law» through finding there of binary oppositions, that had the role of framework for existence of the whole Roman law. These «frame constructions» were spiritual, as for their nature goes, phenomena, and their meaningful and world-view filling considerably depended on the mentality of *civis* community, for this community they existed and this community used them. The most important binary oppositions in Roman law were: opposition of “own” and “else’s”, a free person and a slave, organic combination of social and sacral elements in jurisprudence, usage as means of building of Roman legal reality the phenomena of speaking and silence. Binary nature of Roman legal reality is brightly vivid first through prism of separation of the notions “legal system” and “legal reality”, and secondly, through recognition of the duality nature of Roman legal reality. The notion “legal reality” covers the whole totality of legal phenomena, i.e. the parts of law, that took place and those that exist in the form of ideas, projects, emotional experience etc.

The work represents the issues of law technology at ancient Romans, as the organized *process* of law creation, that embodied the following world conceptions of this community: faithfulness to the idea of order, publicity, individuality, good manners, rationalism, utilitarianism, conservatism and traditionality. The law technology at ancient Romans foresaw the action of main principles of law formation: *principle of law activity*; *principle of direct unity of subject and object*; *principle of objectivity*; *principle of phasing*; *principle of justice*. The right in ancient Rome “takes into consideration” all the nuances of everyday life, such figures *as conventionalism and cyclicity*. Conservatism and innovations are

considered to be the main basics of the law creation in Ancient Rome. Conservatism, that is the characteristic of Roman law, can be explained by general peculiarities of ancient world. One of the ways to preserve the customs of the ancestors and to actualize the Roman element in everyday life of Roman state and its citizens were the phenomena of “Roman image” or “Roman myth”.

A particular attention in this work is paid to the analysis of semiotic nature of Roman law, as in its representation it can be presented from the point of view of positions of sign systems and the systems of signs. It was proved that it was the characteristic of Roman law to use the heuristic potential of signs and symbol sphere: Romans as civil means of individualization of physical persons and officials, at the same time they use the whole arsenal of verbal and no-verbal means. Thus, it is necessary to pay attention to such non verbal means as cloth and accessories, that had powerful informative potential and had a legal meaning.

In work it was proved that the Roman legal reality had on itself the imprint of Roman and ancient integral universum and had such forms of implementation, as co-existence of paradigm and syntalagm systems of legal values; “soft” and “hard” semiotic systems; verbal and non-verbal means in legal life; corporal practices.

Key words: Roman law, Roman legal reality, law system, Roman law technology, symbol, sign, body, corporal.